

A orixe do turismo de sol e praia en Galicia: O caso de Baiona

MARGARITA NOVO MALVÁREZ

O Concello de Baiona, situado ó suroeste da provincia de Pontevedra, concretamente na denominada bafa de Baiona, é un dos municipios que dende datas moi temperás despuntou no panorama turístico da Comunidade Autónoma de Galicia. Por tal circunstancia pode ser considerado pioneiro no desenvolvemento do productivo sector turístico e un exemplo representativo no que se manifestan as diferentes fases do proceso evolutivo, pois en Baiona observamos o feito turístico dende a prehistoria mesmo deste sector.

O turismo dá aquí os seus primeiros pasos podendo afirmar, polo tanto, que foi unha localidade que soubo saír adiante para que ano tras ano a oferta e a demanda foran en aumento, ofrecendo e sabendo comercializar os produtos turísticos requeridos en cada momento histórico, caracterizándose xa dende os primeiros tempos por acadar unha elevada cota de calidade.

A importancia de Baiona como localidade altamente relevante na atracción turística é indiscutible ó comprobar como nun longo espacio de tempo (dende mediados do S.XIX ata o momento actual –primeiros do S.XXI–) soubo crear, manter e adaptar a cada momento as correntes turísticas que cara aquí se dirixiron, non decaendo nunca neste empeño que rexidores e cidadáns tiveron como obxectivo.

Así, nos derradeiros anos do século XIX os baioneses, cos escasos medios con que contaban, encargáronse de atraer ós poucos turistas que recaloron nas costas galegas e, na actualidade, as accións que teñen por finalidade a consolidación deste xa tradicional turismo caracterízanse por ser, se cabe, máis elaboradas, pero o empeño por que sexan un éxito é similar ó dos primeiros tempos. De calquera xeito, non debemos esquecer que ditas accións están avaladas pola experiencia dos anos precedentes, nos que ademais de poñer as bases do desenvolvemento futuro nunca se deixou de traballar para lograr os fins propostos.

Pero este non é un caso aillado e, ó igual que Baiona, outras moitas poboacións galegas foron tamén agraciadas con dons semellantes ós desta vila (importante pasado histórico, gran riqueza a nivel monumental e paisaxístico...), que supostamente favorecerían a súa imaxe. Polo tanto, podemos afirmar sen medo a equivocarnos que a peculiaridade que distingue a Baiona destas outras poboacións foi que soubo utilizar positivamente os seus recursos, debidamente axudada, iso si, por persoas que creron nela e nas posibilidades que podería ofrecer, e que loitaron porque as ditas posibilidades se converteran en realidade que favoreceran ó conxunto da vila. Así, en lugar de ser un inconveniente, aproveitouse entre outras cousas da veciñanza de Vigo, chegando incluso a restarlle primacía turística á cidade que, pola contra, lle tiña restado o protagonismo histórico do que gozara Baiona noutro

tempo. A “xente ben” dos primeiros momentos veraneaba en Baiona e ante isto era moi difícil competir, incluso a unha cidade como Vigo. Os baioneses souberon ver no turismo un complemento clave á súa precaria economía, baseada fundamentalmente na pesca, e loitaron dende os primeiros tempos duramente por favorecelo, obtendo na maioría das ocasións uns resultados satisfactorios⁽¹⁾.

A consecuencia inmediata do bo saber facer dos primeiros momentos manifestouse en que aquelas persoas que veraneaban en Baiona lle foron sempre fieis, non lles importando ter que sufrir longas e penosas viaxes con tal de recuncar cada verán nesta fermosa vila que os esperaba sempre con grande entusiasmo e que lles dispensaba múltiples atencións. Vila que dende mediados do século XIX xa non será capaz de desligar a chegada do verán do movemento turístico, que tantos beneficios económicos e sociais lle ten reportado ó longo das distintas décadas.

Por todo isto parécenos doado facer un percorrido polos primeiros momentos da historia veranega de Baiona para, deste xeito, poder demostrar como por méritos propios se fixo merecedora dun posto protagonista de categoría no panorama turístico da nosa Comunidade Autónoma.

A xestación do fenómeno turístico: do 1870 ó 1900

Este primeiro período de inicio do turismo a nivel xeral vincúlase, por unha banda, coa aceptación que neste momento van ter os postulados das novas correntes hixienistas da medicina que potencian o redescubrimento do mundo natural coma fonte de pracer; e por outra, coa procura de novos espazos de relación social diferentes ós da residencia habitual ó longo do ano. Tanto nun aspecto coma no outro Baiona reunía os requisitos necesarios para ser un punto de recalada dos primeiros turistas que, dende mediados do século XIX, se achegaron para desfrutar do seu tempo de ocio e lecer ás costas galegas.

Nas poucas guías de Galicia que se publicaron nestes primeiros anos (segunda metade do século XIX) descríbese sempre a Baiona coma unha vila que merece ser visitada por moitas razóns: por ser herdeira dun pasado glorioso que aínda reflecten os seus monumentos e construcións, polo pintoresquismo das súas rúas e prazas, pola súa beleza paisaxística, polo carácter afable e acolledor das súas xentes e polas súas condicións de tranquilidade e salubridade, á que contribúe o aseo das súas rúas e a bonanza do seu clima. Clima que antigamente se calificaba de apacible, benigno, salubre e temperado, con temperaturas máis ben altas pero en ningún caso extremas, estando recomendado especialmente para persoas que residen nas cidades a meirande parte do ano⁽²⁾.

As primeiras persoas que gozaron coma turistas dos atractivos de Baiona buscaban tanto o pracer persoal como o restablecemento da súa saúde, e as distraccións que os

(1) Unha proba da importancia que tivo en Baiona o desenvolvemento turístico témola en que a mediados do século XX xa se vai ver notablemente mermada a emigración a América, desempeñando os potenciais emigrantes postos de traballo directa ou indirectamente xerados polo movemento turístico.

(2) As referencias ás precipitacións nas guías editadas da provincia de Pontevedra son inexistentes, seguramente porque xa se sospeitaba que o feito de proporcionar datos sobre os índices xerais de pluviosidade sería un elemento negativo de cara á atracción turística.

baioneses planificaron para eles, xunto coas supostas virtudes salutíferas do seu clima e das súas augas, contribuíron ó primeiro éxito desta poboación como localidade receptora de turismo. Así, nas primeiras obras propagandísticas de Galicia que saíron á luz por estes anos e que fan referencia a esta vila, faise especial fincapé en resaltar determinados aspectos da mesma como son: a limpeza e empedrado das súas rúas, a pulcritude exterior e interior das casas, a comodidade do seu acolledor paseo, a finura do decorado da Sociedade Recreativa, o carácter humanitario das súas xentes e a excelencia do alumeadado público⁽³⁾.

No referente ó nivel económico das persoas que veranearon en Baiona neste período, podemos afirmar con total seguridade e sen temor a equivocarnos que se trataba de xentes que gozaban dun alto poder adquisitivo, pois neste momento non se podían permitir unhas vacacións persoas que non gozasen de tales condicións.

Non temos novas referentes a cales foron as persoas individuais ou as familias que ata aquí se achegaron durante esta etapa, pero o que si sabemos certamente é que ademais de investir moitos cartos tiveron que sufrir longas e penosas viaxes ata chegar ó seu destino. A orixe destes turistas deste último cuarto do século era maioritariamente peninsular, pois o número de estranxeiros chegados neste período foi pouco representativo, e a procedencia era fundamentalmente da veciña cidade de Vigo ou do interior do Estado.

A liña de ferrocarril que conectaba a provincia de Pontevedra co centro da península, e que era a utilizada polas xentes que viñan do interior (combinada en moitos casos con pequenos traxectos en diligencia ou en coche de cabalos), era a liña "Madrid-Vigo", que foi inaugurada no mes de agosto do 1883 e que partía tódolos días ás once da mañá da estación madrileña das Delicias. O tempo empregado na viaxe era dunhas trinta horas, e nela realizábanse dous transbordos. Unha vez que os trens chegaban ó seu destino os viaxeiros continuaban a viaxe en carruaxes que xa estaban dispostos na estación viguesa e que se dirixían ós principais lugares de veraneo: Baiona e A Guarda.

Un elemento que nos chama a atención ó examínalas tarifas destas viaxes é que xa por estas datas existían descontos se se mercaba a viaxe de ida e volta, e estes aínda se incrementaban máis se esta se realizaba na tempada de verán, o que significa que as empresas xa recorrían a mecanismos que podemos considerar "modernos" para procurar novos clientes e aumenta-las súas ganancias. Os prezos dunha viaxe Madrid-Vigo ou viceversa en tempada de verán eran no ano 1884 de 83,75 pesetas en primeira clase, de 59,45 en segunda e de 44,10 pesetas en terceira clase⁽⁴⁾.

Entre as persoas que neste período se achegaron a Baiona destacan, como visitantes máis ilustres, os monarcas españois Alfonso XII e a súa dona María Cristina de Lorena e Habsburgo, que viñeron dende Vigo a bordo do canoneiro *Pellicano* e desembarcaron no peirao de Baiona o día 22 de agosto de 1881 coa intención de percorre-la vila e o castelo de Monterreal, facendo grandes eloxios dos mesmos e voltando novamente á localidade transcurridos tres anos.

(3) RIVERA, C. e VÁZQUEZ, V.M. *Guía de Galicia*. Madrid: imprenta de Fortanet, 1884. pp. 196-197.

(4) RIVERA, C. e VÁZQUEZ, V.M. *Guía de Galicia*. Madrid: imprenta de Fortanet, 1884.

Ademais de por mar, esta vila comunicábase con Vigo por estrada⁽⁵⁾. Contaba Baiona cos servizos de dúas empresas de carruaxes que cubrían a distancia entre estas dúas vilas. Tódolos días partía de Baiona unha dilixencia ás cinco da mañá que non chegaba a Vigo ata as oito. E dende esta cidade, concretamente dende a *porta Falperra*, partían cara á vila baionesa outras dúas, unha ás seis da mañá e outra ás tres da tarde. No percorrido (23 quilómetros) empregábanse tamén unhas tres horas, debido fundamentalmente ó mal estado das estradas e camiños e ás múltiples paradas que facían no traxecto. Os prezos fluctuaban entre unha peseta e cincuenta céntimos e dúas pesetas, segundo se viaxara no exterior ou no interior e *cupé* da carruaxe. Ademais destes servizos, as persoas interesadas podían tamén contratar unha carruaxe de modo particular, que unicamente se detiña naqueles lugares que solicitaban os que costeaban a viaxe.

Nas guías de Pontevedra publicadas nestes anos describíase a estrada Vigo –Baiona coma unha das máis fermosas de Galicia, e así non é estraño atopar descripcións coma esta: *“La carretera no parece trazada por el ingeniero que hubiere de tener en cuenta los accidentes del terreno ó los preceptos científicos, sino por un pintor escenógrafo que, precisando paisajes impregnados de suavidad y dulzura para representar a la feliz Arcadia, ordenase construir el camino á la comodidad de su objeto. Verdaderamente, el país entre Vigo y Bayona es de indecibles atractivos⁽⁶⁾...”*.

Durante os meses de verán e en días determinados podíase tamén face-la travesía Vigo-Baiona e viceversa nun pequeno vapor de pasaxe. Os principais clientes deste servizo eran turistas que se interesaban en facer unha excursión ata esta vila.

A finais deste período xéstase así mesmo a idea de construír e de pór en funcionamento un tranvía de vapor de Vigo a Baiona. Concretamente o primeiro proxecto corresponde ó ano 1893, e chámamos a atención o feito de que o principal motivo que se expón para xustificar esta empresa ten que ver co aumento do turismo cara a esta vila e cara outras que igualmente empezaban a despuntar neste eido turístico a imitación de Baiona (Bouzas, Toralla, Coruxo e Panxón⁽⁷⁾). O aumento da posible afluencia de forasteiros cara ás praias baionesas e o éxito da recente inaugurada liña Pontevedra-Marín foron os dous factores que provocaron o convencemento da súa necesidade.

Todo isto vennos a indicar que o turismo que cara aquí se dirixía xa tiña certa magnitude, e máis importante era incluso que xa estivera nas mentes de persoas con certa responsabilidade a idea de potencialo⁽⁸⁾. O executor do primeiro proxecto de viabilidade foi o señor J.V. Núñez que o xustifica coas seguintes palabras: *“me decidí a acometer el estudio de una vía férrea con objeto de facilitar al propio tiempo la concurrencia de bañistas a nuestras*

(5) A estrada de Vigo a Baiona estaba nestes anos en mal estado, tendo que circula-la dilixencia case sempre por camiños bastante irregulares. Estas dificultades tratábanse de aminorar exaltando a beleza paisaxística dos lugares por onde discorría este peculiar transporte.

(6) RIVERA, C. Y VÁZQUEZ, V.M. *Gula de Galicia*. Madrid: imprenta de Fortanet, 1884. pp. 12-13.

(7) A outra razón que se expón a favor deste servizo ten que ver co transporte de mercaderías. É dicir, se se puxera en funcionamento esta liña as distintas poboacións que foran atravesadas polo tranvía poderían comercializalos seus produtos, ó igual que sería beneficioso para as fábricas de salgazón, conservas e cordelería establecidas ó longo do trazado da nova vía férrea.

(8) NÚÑEZ, J.V. *Proyecto de Ferrocarril y Tranvía de Vigo a Bayona*. Madrid, 1893.

hermosas playas y el establecimiento de nuevas industrias cuyo éxito hace hoy muy problemático la dificultad de transportes⁽⁹⁾". A estación en Baiona foi proxectada nun dos lugares máis céntricos da vila, nos terreos contiguos ó convento de monxas. Ademais desta establecéronse dous apeadeiros, un en Sabarís e outro no Burgo.

Co obxecto de facer realidade este proxecto, no mes de marzo do ano 1898, tres directivos da Cámara de Comercio viguesa, José Ramón Curbera, Ceferino L. Maestu e Antonio Sanjurjo Badía, diríxense á Deputación Provincial co fin de acadar unha subvención para dar comezo ás obras, e ó tempo créase unha sociedade da que formaban parte vigueses tan coñecidos coma José García Barbón ou Manuel Rodríguez Cadaval, entre outros⁽¹⁰⁾. Xunto a eles os emigrantes galegos residentes no exterior tamén loitarán polo progreso da súa terra, investindo parte do seu capital para que as melloras no terreo das comunicacións chegaran a ser unha realidade. Pero pese a tódolos esforzos este ambicioso proxecto non se fará realidade ata a etapa seguinte, o que sen dúbida repercutiu negativamente nos índices de afluencia turística destes anos cara á localidade de Baiona.

Un dos principais motivos que nesta primeira etapa atraía ós forasteiros a Baiona eran as súas praias. A máis sonada de todas elas era a da Cuncheira, debido á súa abundancia en algas. O baño na mesma recomendábase como moi saudable e beneficioso pola súa riqueza en iodo.

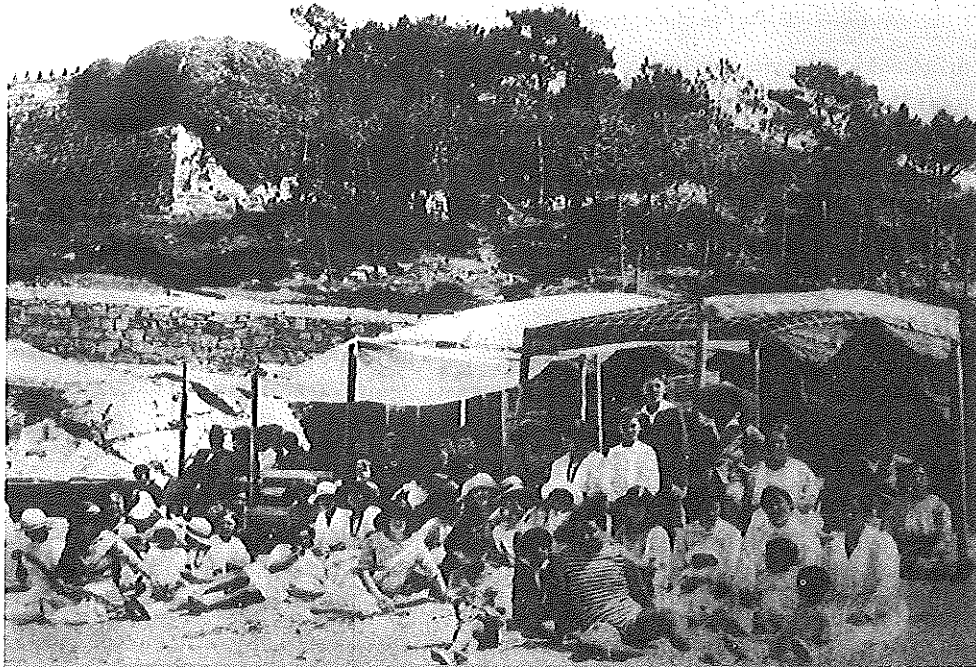
A importancia que nestes momentos van acadar os baños de mar, xunto coa cada vez maior presenza de bañistas nesta praia, a pureza das súas augas e a cantidade de algas que aquí se concentraban, levará a que os señores Ignacio Cordero Alonso e Agapito Ordoñez soliciten permiso no ano 1893 ó Ministerio de Obras Públicas para acometer a construción dun balneario e de vinte casetas móbiles, que viñeron a substituír ás provisionais barracas de lona que anteriormente se dispuñan nesta praia.

Estes homes viron nesta idea unha oportunidade de negocio, xa que por aquela época a afección por este tipo de instalacións aumentaba día a día e, de feito, marcou toda unha época na maneira de concebir unhas vacacións. O permiso foilles concedido a perpetuidade, aínda en contra da vontade de moitos dos seus conveciños que temían que deste xeito a praia perdese carácter público, e ó ano seguinte un fermoso edificio de madeira adicado a baños, de carácter fixo e permanente, lucía xa na praia da Cuncheira. Edificación que irá incorporando novas comodidades para os bañistas verán tras verán e que se convertirá nun escenario privilexiado do veraneo en Baiona, sendo un elemento fundamental á hora de facer propaganda do turismo na localidade.

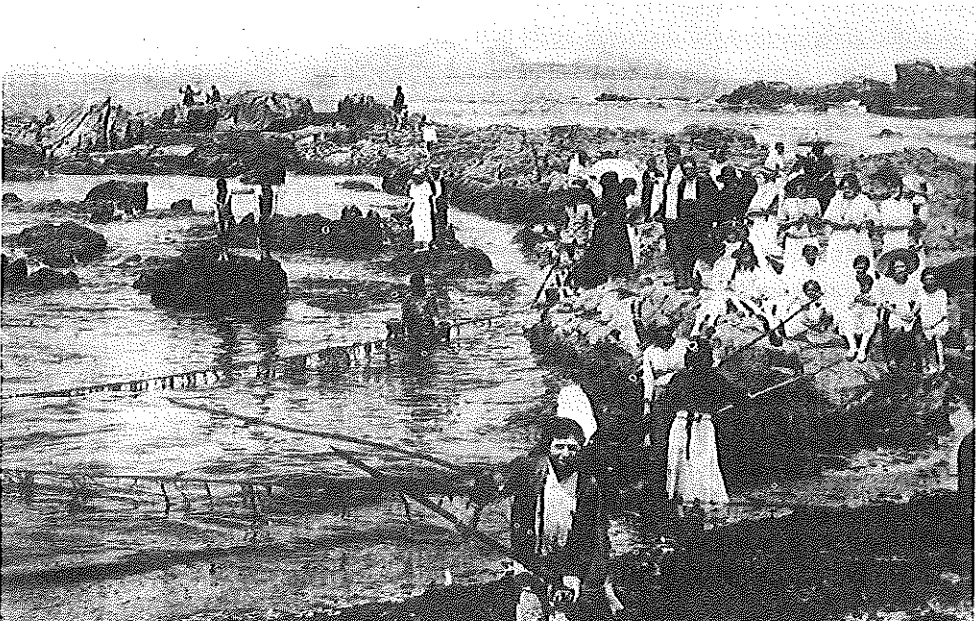
No seu interior había unha estancia adicada ós baños de día, na que se atopaban doce bañeiras onde se tomaban os baños temperados de algas e mailos de auga doce; e noutra estaba instalado un gabinete hidroterapéutico, provisto de duchas e aparatos de inhalacións. Anexo a este edificio estaban as caldeiras para quentar a auga e as bombas de alimentación, e diante, extendidas pola praia, atopábanse as casetas onde se cambiaban de roupa os bañistas. O balneario será, a partir de agora, un gran motivo de atracción

(9) NÚÑEZ, J.V. *Proyecto de Ferrocarril y Tranvía de Vigo a Bayona*. Madrid, 1893. pp 4-5.

(10) *Cien Años de interés por Vigo*. Vigo: Cámara de Comercio, Industria y Navegación, 1986.

Grupo de bañistas na praia Concheira.

Recollendo algas na praia Concheira.

de forasteiros a Baiona, e estará en servizo do mes de xullo ó mes de setembro de cada ano. Estes tres meses eran suficientes para cubrir gastos e obter beneficios, xa que doadamente se acadaban os cen baños diarios.

Os baños que podían tomarse neste balneario eran, como anteriormente sinalamos, temperados de algas e de auga doce. Os de algas eran os máis demandados e para preparalos os empregados apañaban a diario gran cantidade delas na mesma praia da Cuncheira.

Unha vez recollidas as algas levábanse ó balneario onde, nunha caldeira especial de cobre, se fervían para extraerlles o preciado iodo. Por outra banda, quentaban a auga do mar, que nun segundo momento misturaban co líquido obtido das algas, para despois botalo, a unha temperatura adecuada, por enriba das persoas que fan toma-los baños. A pesar de que o normal era que esta auga se coara había clientes que preferían que isto non se fixera, pois tiñan a impresión de que coas algas lles aproveitaría máis o baño. Estes baños de algas considerábanse especialmente adecuados tanto para os ósos (xa que a reuma era o mal de moda por aqueles tempos) como para a pel e os nervios; polo tanto, aquí non só acudían enfermos senón que tamén o facían persoas que querían relaxarse, mellora-la súa pel ou previlas enfermidades. Os principais clientes deste balneario eran turistas e forasteiros, xa que os baioneses case nunca deron importancia a estes baños e contentábanse con aspirar o aire mariño na praia onde este estaba emprazado, acudindo raras veces ó edificio balneario⁽¹¹⁾.

Unha vez tomado o baño o que se recomendaba era vestirse axiña para mante-la calor no corpo e despois permanecer uns minutos en repouso. Así, a maioría das persoas sentaba a toma-lo sol na terraza que o balneario tiña na súa parte dianteira, onde tamén esperaban as persoas que chegaban a recibir-lo tratamento. Este era un lugar agradable, un punto de encontro onde se facían tertulias, un espazo de relación social onde se conxugaban as funcións terapéuticas co tempo de ocio.

En canto ó número de baños que debían ser tomados para que resultaran efectivos existía a crenza de que non debían ser menos de nove, un *novenario de baños*. Esta idea viña dende antigo e os donos do balneario aproveitáronse dela porque favorecía o seu negocio. De calquera xeito, había persoas que viñan de paso e tomaban menos, e persoas que pasaban todo o verán en Baiona e tomaban moitos máis. O tempo empregado en cada baño ía de quince a vinte minutos e as pías eran todas iguais, non habendo diferentes categorías. Os máis madrugadores xa acudían ás cinco da mañá, por ser esta a hora na que a casa de baños comezaba o seu traxín e por existila crenza de que durante as primeiras horas da mañá era cando máis aproveitaban os baños. O pago dos mesmos facíase por cada un tomado, por abono ou por tempada, sendo os prezos estipulados moi económicos.

A construción do balneario trouxo importantes consecuencias para o desenvolvemento turístico de Baiona. Unha delas foi a apertura, ó seu arredor, de hoteis e casas de veraneo de propiedade particular denominadas "hotelitos", ó non ofrecer este establecemento servizo de habitacións. Anos antes o único que se ofertaba nesta localidade era algunha fonda ou pensión onde se aloxaban viaxantes e comerciantes, ou incluso algún funcionario

(11) Os nenos, a non ser por prescripción médica, tampouco acostumaban tomar este tipo de baños, ó igual que as persoas moi maiores.

Grupo de bañistas na praia Barbelra.

que viñera a traballar aquí de xeito temporal. Así, temos constancia do funcionamento nestes anos de tres hoteis de certa consideración: *Hotel La Palma*, *Hotel Roma* e *Hotel Madrid*. Algúns deles investiron parte das súas ganancias en facer publicidade en importantes revistas do momento, pois presentaban que así aumentaría a demanda de clientes en próximas tempadas. A confortabilidade era a característica que os seus propietarios destacaban á hora de promocionalos seus negocios, aínda que nestes momentos tampouco se pode falar de grandes luxos no referente ás súas instalacións.

Ademais destes establecementos, eran moitas as familias procedentes do interior peninsular que se aloxaban en casas particulares, convivindo con familias baionesas e estreitando con elas lazos de amizade. Sérvennos para reafirmar esta idea os datos que nos ofrece un coñecido xornal vigués referidos ó aloxamento de turistas en Baiona no derradeiro ano do século: “*Hoy pasan de quinientas las personas que componen la colonia veraneante, hospedándose en los hoteles y casas particulares*”⁽¹²⁾.

Esta nova demanda vai provocar que comece a aparecer o que se ven chamando a *paisaxe residencial*. Neste momento aínda non podemos falar de grandes transformacións no espacio, pero agora iníciase un camiño que provocará profundos cambios en etapas posteriores, que serán máis acentuados conforme vaia aumentando a demanda turística neste lugar. En relación cos índices de ocupación non temos datos que nos dean unha porcentaxe fiable, pero o que deducimos da documentación consultada correspondente a este momento é que os

(12) *Bayona*. Faro de Vigo, miércoles 2 de agosto do 1899.

establecementos que acollen ós veraneantes están completos na tempada estival, e principalmente no mes de agosto. Isto posiblemente obedece a razóns climáticas, pois se a maioría dos veraneantes procedían do interior peninsular escollerían este mes por ser cando se acaden as máis elevadas temperaturas no seu lugar de orixe.

Para todos estes forasteiros que se albergaban na vila as xentes de Baiona organizaban toda unha serie de actividades (excursións, paseos, festas, funcións de teatro...), coa finalidade de que se divertiran pois, deste xeito, farían boa publicidade do seu pobo, o que redundaría no incremento da colonia de veraneantes en anos posteriores. Neste contexto, unha persoa que a finais de século destacou por ser un verdadeiro anfitrión e relacións públicas foi o coñecido *don Román*. Este personaxe gozaba mostrando ós veraneantes os atractivos de Baiona: organizaba festas, proxectaba excursións, dirixía xiras, inspeccionaba as praias e as hospedaxes e recibía ós novos forasteiros. En definitiva, loitaba por desterra-lo aburrimento, alomenos durante o verán, e vixiaba que todo estivera ó gusto dos turistas. Motivo polo que foi un persoeiro moi querido e apreciado polos mesmos⁽¹³⁾.

Un centro que foi especialmente frecuentado polos turistas era o *Casino*. A súa directiva programaba durante o verán diferentes actividades de recreo que animaban as tardes e as noites de baioneses e veraneantes. Estes últimos poderían acudir sempre que quixeran unha vez que foran presentados por un socio, e moitos foron os que fixeron de improvisados actores nas funcións teatrais que aquí se representaron. No verán de 1899 este centro inaugurou un novo local que fora residencia de dúas familias moi renomeadas na vila (os Salgado e os Suárez de Puga) e, a partir deste momento, uníranse tamén moitas persoas para disfrutar da súa programación que, ás veces, se desprazarán adrede dende a veciña cidade de Vigo⁽¹⁴⁾. En moitas ocasións os beneficios recadados por esta sociedade tiveron un fin benéfico. O teatro rivalizou con este centro en protagonismo e as funcións e festas que nel tiveron lugar foron especialmente sonadas e concurridas, tanto polos integrantes da colonia veranega como polos vigueses que a el se achegaban coa idea de pasar unha xornada animada e diferente.

Á vista de todo isto, comprobamos coma esta pequena vila, eminentemente mariñeira, que fora unha importante cidade mercantil nos séculos medievais, xa empeza a perfilarse no derradeiro cuarto do século XIX como un posible centro de atracción turística, adaptando dentro das súas posibilidades a oferta á incipiente demanda. Tendo en conta que nestes anos aínda eran moi poucas as persoas que viaxaban atendendo a motivacións de distracción e recreo, non é nada desdeñable a cantidade de turistas que ata aquí se dirixiron con intención de practicalo “veraneo”.

Moitos deles atoparon nesta vila unhas condicións que consideraron idóneas para pasa-lo verán (boas praias, ambiente saudable, riqueza monumental, tranquilidade e bo trato) e, polo tanto, xa non renunciarán a voltar en anos posteriores. Unhas persoas animarán a outras, gracias á propaganda extendida de “boca en boca”, e o turismo en Baiona irase convertendo nun sector importante que axudará a mellora-la precaria economía das familias que

(13) ELEIZEGUI, J. *Apuntes de Bayona*. “Galicia Moderna”. Enrique Labarta, dir. Ano I, nº 13. Pontevedra, 1 de novembro de 1897.

(14) *Vigo y la provincia. Fiestas en Bayona*. Faro de Vigo, venres, 20 de xullo de 1899.

aquí habitan. Nestes primeiros anos os beneficios non foron moi grandes, pero si o suficientemente importantes como para contribuír a mellorar un pouco a calidade de vida destas xentes, que xa perciben a importancia que pode ter nun futuro próximo este nacente sector. A partir de agora preocupáranse máis seriamente por favorecelo e potencialo, investigando e poñendo en práctica novos mecanismos que contribúan tanto á atracción de novos turistas como á fixación ano tras ano dos que ata aquí se achegaron ó longo dos que comprende este período inicial.

En definitiva, esta xénese que tivo lugar a finais do século XIX provocou fundamentalmente que se sentaran as bases dunha organización turística e, polo tanto, suporá que nos anos inmediatamente posteriores se produza o verdadeiro despegue de Baiona neste senso, que soamente terá coma rivais ás vilas que contaban con moitos máis medios para atraer ó turismo tanto nacional coma estranxeiro (A Coruña, Vigo e Vilagarcía). Os veráns íranse sucedendo e Baiona verase enormemente recompensada ó comprobar como de ano en ano a clientela irá en considerable aumento, sendo na actualidade a vila galega cunha maior tradición turística e unha das máis renomeadas de toda Galicia polo nivel de calidade acadado, froito dunha experiencia de hai moitos anos e dunha constancia por avanzar por este camiño, manifesta en tódalas etapas de desenvolvemento turístico.

BIBLIOGRAFÍA

- ANTA, M. (1858) *Reseña Geográfica de Galicia*. Imprenta de D. Ramón Núñez Pazos, Pontevedra.
- BARREIRO ÁLVAREZ, M. (1966) *2.000 años de historia del Castillo de Monte Real*. Faro de Vigo, Vigo.
- BARREIRO TRONCOSO, H. (1979) *Bayona de Galicia*. Inédito.
- CORNIDE, J. (1991) *Descripción circunstanciadas de la costa de Galicia y raya por donde confina con el inmediato Reino de Portugal. Hecho en el año 1764*. Edición i estudio por X.L. Axeitos, Edicións do Castro, Sada.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA FRAGA, S. (1995) *Historia da comarca do Val Miñor (Baiona, Nigrán e Gondomar)*. Asociación Galega para a Cultura e a Ecoloxía (AGCE), Colección Etnografía Galega, volumen IV, Vigo.
- FILGUEIRA VALVERDE, J. e FERNÁNDEZ OXEA (1987) *Baldaquinos Gallegos*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- Guía general de la provincia de Pontevedra por un curioso*. Imp. La Teucrino, Pontevedra, 1894.
- La familia Real en Galicia, 1900*. Álbum-recuerdo adicado a SS.MM. y AA. con motivo da súa viaxe polos portos de Galicia. Establecemento Tipográfico de El Áncora, Pontevedra, 1900.
- KSADO, L. (1945) *Estampas de Galicia (Álbum fotográfico)*. Estudios Ksado, Vigo
- LÓPEZ OTERO, J. (1900) *Pontevedra*. Litografía Viuda e Hijos de P.V., Granada.
- LORENZA, A.E. (1893) *Geografía gastronómica, física y política de la provincia de Pontevedra*. Imprenta de Luis Carragal, Pontevedra.
- MADOZ, P. (1846) *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid.
- Memoria descriptiva del proyecto del ferrocarril de vía estrecha de Vigo a Bayona*. Imprenta de Ángel Varela, Vigo, 1888.
- NIETO GONZÁLEZ, R. (1973) *Contribución a una Bibliografía de Bayona La Real*. Biblioteca Pública Municipal de Baiona, Vigo.
- NOGUEIRA, U. e DE SANTIAGO GÓMEZ, J. (1902) *Bayona, Antigua y Moderna*. Madrid.
- NÚÑEZ, J.V. (1893) *Proyecto de ferrocarril y tranvía de Vigo a Bayona*. Madrid.
- PÉREZ NIEVA, A. (1900) *Por las Rías Bajas (notas de un viaje por Galicia) seguidas de un colofón*. Andrés Martínez, Editor. A Coruña.
- Portfolio Galicia: naturaleza y arte*. Pedro Ferrer Editor, A Coruña, 1904.
- PRADO, J. del (1901) *Guía de Galicia y su comercio para 1901*. Pontevedra.
- RAMOS GONZÁLEZ, H. (1925) *Crónicas Históricas de la Villa de Bayona: recuerdos de antaño*. Madrid: s.n.
- RIVERA, C. e VÁZQUEZ, V.M. (1883) *Guía de Galicia*. Imprenta de Fortanet, Madrid.
- SANTIAGO GÓMEZ, J. de (1896) *Historia de Vigo y su comarca*. Madrid.
- TABOADA Y LEAL, N. (1840) *Descripción topográfico histórica de la ciudad de Vigo, su Ría y alrededores*.
- VALVERDE TALVÁREZ, E. (1886) *Itinerarios de líneas férreas*. Imprenta de Fernando Cao e Domingo de Val, Madrid.

1